

**ВИСЛОВЛЕННЯ З ІЛОКУТИВНОЮ СИЛОЮ ВІДМОВИ
В КОНТЕКСТІ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОМОВНОГО
ХУДОЖНЬОГО ДІАЛОГІЙНОГО ДИСКУРСУ)**

Максим'юк О. В., Максим'юк Н. В.

ВСТУП

У лінгвістичних працях кінця ХХ – початку ХХІ ст. увиразнена тенденція антропоорієнтованого, функціонально-комунікативного та когнітивного дослідження мови. У фокусі уваги науковців перебуває проблема лінгвістичної інтерпретації постаті головного продуцента вербальних дискурсів – мовця. Внутрішній світ, переконання, уподобання, а також типи соціальних ролей, “ego” мовця, типи контекстів та ситуацій, внутрішні і зовнішні чинники комунікації стали предметом лінгвістичних студій¹.

Сучасна лінгвістика, зорієнтована на проблему міжособистісної взаємодії, зумовлює посилений інтерес до діалогічного мовлення. Діалогічний дискурс – комплексне соціолінгвальне та комунікативне явище, що формується та функціонує під впливом мовних і позамовних чинників. Системне дослідження дискурсу «дозволяє актуалізувати всю палітру можливих відношень між комунікативними партнерами, декодувати глибинний зміст (який може не відповідати зовнішній формі), визначити позиції учасників комунікації та їхню ілокутивну мету»², із залученням до аналізу міжсуб'єктних відношень чинників часопросторових зв'язків та соціальних чинників.

Досліджувані кооперативні форми взаємодії з несуперечливим образом «Я» – мовця³ нині поступаються місцем вивченню

¹ Бацевич Ф. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія. Львів : ПАІС, 2010. 336 с.

² Войцехівська Н. Категорія згоди в українському літературному діалогічному дискурсі (на матеріалі художньої літератури ХХ – початку ХХІ ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2009. с. 11.

³ Лисенко М. Место стратегий извинения в гармонизации межличностных отношений (на материале английского языка) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Санкт-Петербург, 1999. 16 с.

некооперативних, позашаблонних взаємодій та мовній портретизації особистостей, що виявляють нестандартні, своєрідні риси дискурсивної поведінки і свою самотність. У площині некооперативних діалогів мовна особистість набуває ознак творця діалогу непорозуміння, що зумовлює переорієнтацію лінгвістичних пошуків.

Наукові інтереси дослідників торкалися об'єктів, пов'язаних із явищем відмови, як-от: вербальний конфлікт⁴, мовна агресія, комунікативний дискомфорт, комунікативний збій⁵, комунікативна девіація⁶, дискурсивні аномалії, спричинені негативно-вольовими станами мовців⁷, мовного авторитаризму й автократії⁸.

Окремі аспекти відмови описували у складі макродиниць взаємодії як змістову складову частину комісивного, превентивного і директивного дискурсів в англійській і німецькій мовах, як регулятив некооперативної взаємодії на матеріалі англійської, французької та російської мов. ВВ використовували як ілюстративний матеріал у дослідженні природи реактивних реплік та опозитивних відношень. Наша наука розвідка спрямована на дослідження ВВ, що є невід'ємним компонентом повсякденної мовленнєвої практики та функціонують у царині некооперативної мовленнєвої взаємодії.

1. Соціальний аспект висловлень зі значенням відмови

Антропологічний підхід до вивчення мови активізував зацікавленість науковців особистістю та соціальним аспектом діяльності мовця. Урахування різноманітних особистісних і соціокультурних аспектів комунікативного процесу уможливило реалізацію й інтерпретацію окремих стратегій мовного спілкування.

⁴ Романов А. Вербальный конфликт в диалогической «игре». *Человек играющий / Homo Ludens* : Язык, личность, социум. Москва ; Тверь, 1999. С. 12–25.

⁵ Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. Санкт-Петербург : Ювента, 1999. 318 с.

⁶ Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія. Львів : ПАІС, 2010. 336 с.

⁷ Короткова Л. Семантико-когнітивний та функціональний аспекти текстових аномалій у сучасній англійській художній прозі : автореф. дис. ... канд. філол. наук 10.02.04. Київ, 2001. 20 с.

⁸ Лассан Э. Дискурс власти и инакомыслия в СССР : когнитивно-риторический анализ. Вильнюс : Изд-во Вильнюс. ун-та, 1995. 232 с.

«Якщо колишня (статична за своєю суттю) лінгвістика в пізнанні мови брала до уваги такі мовні об'єкти, як текст, пропозиція, слово або його граматичну форму, то діяльнісна лінгвістика (ідеться насамперед про прагматику в широкому розумінні цього слова) бере свій початок від людини, її потреб, мотивів, мети, намірів і сподівань, від її практичних і комунікативних дій, від комунікативних ситуацій, у яких вона бере участь або як ініціатор і лідер, або як виконавець «ролі другого плану»»⁹ [1, с. 9].

У психології поняття «спілкування» витлумачують по-різному: як обмін думками, почуттями, переживаннями, як один із різновидів людської діяльності¹⁰, як специфічну соціальну форму інформаційного зв'язку¹¹ тощо. Б. Паригін¹² указує на складність і багатогранність спілкування та зазначає, що воно може бути водночас інформаційним процесом і взаємодією людей, процесом їхнього співпереживання, взаємного розуміння і впливу однієї людини на іншу. Спілкування ґрунтується на інформаційному контакті як мінімум двох осіб. Комунікативні партнери звертаються один до одного як до свого єдиного слухача в конкретній ситуації і за певних обставин. Співрозмовник орієнтується тільки на конкретного мовного партнера і зміст цього діалогу може бути цікавим тільки йому одному, тому спілкування є міжсуб'єктивним зв'язком і вільною взаємодією унікальних партнерів. Людське спілкування ґрунтується на глибинній діалектиці відмінності та єдності партнерів, які прагнуть у момент розмови не до уніфікації, а до гармонії, розумного співіснування різних думок. Мета спілкування – створення спільного міжсуб'єктивного простору взаєморозуміння і злагоди.

Спілкування визнано особливим різновидом діяльності, у процесі якої відбувається обмін раціональною й соціальною інформацією. А. Леонт'єв зазначає, що «діяльність спілкування є таким самим видом діяльності людини, як <...> продуктивна

⁹ Аристов С., Сусов И. Коммуникативно-когнитивная лингвистика и разговорный дискурс. URL: <http://homepages.tversu.ru/~ips/Aristov.htm>.

¹⁰ Кон И. Социологическая психология. Воронеж : МОДЭК, 1999. 560 с.

¹¹ Урсул А. Природа информации: философский очерк. Гос. акад. культуры и искусств ; Науч.-образоват. центр «Информационное общество» ; Рос. гос. торгово-эконом. ун-т ; Центр исслед. глоб. процессов и устойчивого развития. 2-е изд. Челябинск, 2010. 231 с.

¹² Парыгин Б. Социальная психология : проблемы методологии, истории и теории. Санкт-Петербург : СПбГУП, 1999. 592 с.

і пізнавальна діяльність, вона й у психологічному відношенні має ту саму принципову організацію <...>, а саме: вона інтенційна, тобто мотивована і має специфічну мету, вона результативна і в цьому сенсі можна говорити про міру збігу досягнутого результату з поставленою метою; вона нормативна, тобто і перебіг, і результат акту спілкування піддаються соціальному контролю»¹³. Діяльність мовного спілкування розуміють як соціальний вплив на співрозмовника у формі дихотомії: повідомлення інформації – інтеракція. С. Левінсон визначає інтеракцію як «безпервне продукування послідовностей взаємозумовлених мовленням двох або кількох комунікантів», кожен із яких, з одного боку, керує, а з іншого – керований діями іншого¹⁴.

Теоретичне усвідомлення мови як одного із проявів діяльності людини дозволяє виділити такі конститутивні характеристики мовленнєвої діяльності: потреби, мотиви і цілі, конкретні умови її здійснення¹⁵. Приймання – передавання інформації як основна мета комунікації здійснюються за допомогою механізмів встановлення, продовження та завершення мовного контакту. Отже, комунікація як здійснення когнітивної функції (передавання інформації) обов'язково передбачає супутню їй метакомунікацію, «що регулює мовне спілкування засобами самої мови»¹⁶, а саме – фатичну метакомунікацію, у якій реалізується фатична функція (забезпечення контакту)¹⁷.

Фатична метакомунікація як діяльність є виявом потреби адресанта в соціальному контакті, залучення до спільної діяльності і є необхідною умовою ефективного обміну інформацією. Метою учасників соціальної взаємодії є організація та регулювання соціального контакту, отже, фатична метакомунікація є інтеракційним спілкуванням, спрямованим на встановлення і підтримання міжособистісного контакту, на відміну від трансакційного спілкування як процесу передавання когнітивної інформації.

¹³ Леонтьев А. Слово в речевой деятельности. Москва : Наука, 1965. 246 с

¹⁴ Levinson S. Pragmatics. Cambridge : Cambridge University Press, 1983. P. 44.

¹⁵ Кубрякова Е. Номинативный аспект речевой деятельности. Москва : Наука, 1986. 158 с.

¹⁶ Чхетиани Т. Лингвистические аспекты фатической метакоммуникации : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Киев, 1987. С. 1.

¹⁷ Дементьев В. Непрямая коммуникация и ее жанры. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2000. 248 с.

Залежно від мети й ситуацій спілкування фатична метакомунікація має супутній або самодостатній характер. Перший спостерігаємо в ситуаціях встановлення, підтримання і завершення мовленнєвого контакту, що супроводжують трансакційне мовне спілкування. Другий – у ситуаціях, де спілкування є самоціллю. Власне система фатичної метакомунікації – це діалектичний взаємозв'язок потенційно підлеглого і головного залежно від мети спілкування і ситуації дискурсу. Важко уявити фатичне висловлення в чистому вигляді, радше його можна розглядати як носій «подвійного інформаційного плану»¹⁸, де поєднуються, з одного боку, елементи інформації про емоції адресанта, з іншого – фатична метакомунікативна заданість, наприклад, питання функціонує в ситуації встановлення мовленнєвого контакту і привертає увагу співрозмовника.

Спілкування – це втілена в системі знаків міжсуб'єктна взаємодія, що передбачає наявність двох аспектів комунікації – змістового й емоційного. Змістовий аспект репрезентований трансактивним дискурсом, мета якого – передавання інформації чи повідомлення. Функцію регулювання міжособистісних стосунків виконує інтерактивний дискурс. Комунікативну потребу в емоційному контакті (за Т. Винокур) забезпечує фатичне спілкування¹⁹.

Сутність фатичної комунікації витлумачують по-різному. Термін «фатична комунікація» був уведений у науковий ужиток англійським етнологом Б. Малиновським у 1923 р. Дослідник під час вивчення мовленнєвої поведінки представників одного з маланезійських племен звернув увагу на те, що мовчання сприймається як знак ворожнечі, а мовлення незалежно від його тематичного наповнення та спрямованості знімає неприємну напругу, яка виникає між людьми. Після привітання йде потік мовлення, безглузких висловлень, перелік нічим не пов'язаних подій, коментарі очевидного²⁰. Б. Малиновський дійшов висновку, що такі комунікативні акти (phatic communion) відіграють

¹⁸ Киселёва Л. Вопросы теории речевого воздействия. Москва : Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. С. 57.

¹⁹ Винокур Т. К характеристике говорящего: интенция и реакция. *Язык и личность* : сборник статей. Москва : Наука, 1989. С. 16.

²⁰ Malinowski B. Phatic communion. *Communication in face-to-face interaction*. Harmondsworth, 1972. P. 146–152.

найважливішу роль у соціумі, сприяють встановленню психологічного контакту між членами одного суспільства.

На думку вченого, фатична функція є однією з фундаментальних функцій мови, оскільки саме в ній виявляється її основне призначення – бути засобом спілкування, залучати до приємної ввічливої мовленнєвої взаємодії, створювати дружні взаємини, не маючи на меті передавання думок, ідей, інформації. Дослідник пропонував розглядати одиниці фатичної комунікації як неінформативні повідомлення, якими співрозмовники обмінюються з метою підтримання контакту – з поваги, увічливості, а також для переривання мовчання, тобто метакомунікативні одиниці – це засоби, які призначені обслуговувати процес ведення розмови.

Під фатичною функцією Р. Якобсон розуміє «повідомлення, призначене для встановлення, продовження або припинення спілкування, тобто для перевірки каналу зв'язку, а також привернення уваги співрозмовника й утримання її в разі необхідності»²¹.

У фатичній ситуації превалює індексальна інформація, а когнітивна (фактуальна) слугує лише для того, щоб зробити мовленнєву взаємодію ситуативно осмисленою. Таке тлумачення відзеркалює нормовану, етикетну поведінку учасників комунікативного акту.

У більшості праць фатика описується як «звичайна дружня розмова»²², «світська розмова» (small talk)²³, «розмова ні про що»²⁴. Утім, Т. Винокур уважає, що для такого виду спілкування сутнісним є активне вираження позиції мовця щодо бажання / небажання контакту через вияв співчуття / невдоволення, розуміння / нерозуміння, пошук резонансу, згоду / незгоду²⁵.

У фатичності вбачаємо соціальну роль ВВ, які й породжуються фатичною формою взаємодії. Домінувальною у ВВ є «функція

²¹ Якобсон Р. Лингвистика и поэтика. *Структурализм: «за» и «против»*. Москва : Прогресс, 1975. С. 355.

²² Joos M. The Five Clocks. *International Journal of American Linguistics*. 1962. Part 5. Vol. 28. № 2. P. 133–149.

²³ Bach K. Speech Acts and Pragmatics. *Blackwell Guide to the Philosophy of Language*, 2003. URL: <http://userwww.sfsu.edu/kbach/Spch.Prag.htm>.

²⁴ Leech G.N. Principles of Pragmatics. London ; New York : Longman, 1983. 250 p.

²⁵ Винокур Т. К характеристике говорящего: интенция и реакция. *Язык и личность* : сборник статей. Москва : Наука. 1989. С. 15.

відношення», що полягає не лише у ставленні мовця до слухача, утіленому в семантиці висловлення, а й у мовній формі становлення, зміни, управління й завершення соціального контакту між комунікантами²⁶.

У ВВ функція фатичної комунікації може свідчити і про розрив стосунків, припинення розмови, розпалення ворожнечі через приниження співрозмовника, демонстрування своєї авторитарності, і про солідаризацію взаємин комунікантів, максимальну підтримку контакту в зовні несприятливих для цього ситуаціях через пошук дипломатичного способу завадити реалізації наміру партнера²⁷, пор.: – *Зглянься! Змилиуйся! Мій батько віддячить тобі сторпцею! <...> Не може вмерти цей лицар! Він – мій наречений! – Ха-ха! То ось яка ти дочка генерального обозного! – зловтішине просичав Кшемуський. – Це одна зрєя <...> – Змилиуйся! – не тямлячи себе, волала Дарина, хапаючись за полу губернаторового жупана. – Зглянься, пане! – Ах ти, гадюка! – крикнув Кшемуський і затупотів ногами. – Мотузку на них обох! Тільки її спочатку прив'язати до стовпа, до шибениці, поки він не здохне <...> хай милується на свого кохання <...> а потім і її! (М. Старицький); [Галя:] Знаєш що? Ходім додому, розбудимо його, станем перед їм на коліна <...> Він нас простить: він мене любить. [Назар:] Хіба ж я його не просив, хіба ж не ставав перед ним на коліна! Адже ти бачила? (Т. Шевченко). Різні метасмисли породжує різна вихідна позиція комунікантів. Для конфронтаційного дискурсу відмови характерне або початкове невдоволення характером міжособистих стосунків, або прозора негативна тенденція їхнього розвитку, що підштовхує комуніканта до певних мовленнєвих вчинків та дій, метою яких є розірвання системи взаємин, для чого обираються конкретні мовні засоби, «запускається механізм руйнівної мовленнєвої стратегії»²⁸. Неконфронтаційний дискурс відмови маркований задоволенням мовця характером стосунків із комунікативним партнером і бажанням не розривати їх відмовою.*

²⁶ Sager S.F. Sprache und Beziehung, Linguistisch Untersuchungen zum Zusammenhaug von sprachlichen Kommunikation und zwischenmenschlicher Bexichtung. Tübingen : Niemeyer, 1981. S. 43.

²⁷ Одарчук Н. Семантика та прагматика висловлень відмови в англomовному художньому дискурсі : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ : КНЛУ, 2004. С. 8.

²⁸ Сухих С., Зеленская В. Прагмалингвистическое моделирование коммуникативного процесса. Краснодар : Кубанск. гос. ун-т, 1998. С. 71.

Фатичні розмови, які виникають на міжособистісному рівні, – це середовище, у якому виникає і розвивається мовна картина світу завдяки узгодженим / неузгодженим внескам комунікантів у «вічний діалог»²⁹. Концепт контактності реалізується в інтерактивному режимі й передбачає, що кооперативний діалог протікає за схемою «спонукання» – «ратифікація», а конфліктний – «спонукання» – «неприйняття». Концепт контактності є домінантою всіх дискурсів безвідносно до настанови на гармонізацію / дисгармонізацію стосунків. У вузькому розумінні – це збіг / зближення або віддалення комунікативних перспектив і емоційних планів комунікантів. У ВВ мовець реагує (конфліктно чи неконфліктно) не на денотативну ситуацію, а на смисл, породжений емоційним станом і позицією мовця стимулу, порівнює їх із власними. Намір відмовити породжується мотивом недоцільності, а його міра, як вираження внутрішньоособистісного стану самосвідомості мовця, є рушієм оформлення відмови в конфліктний / неконфліктний тип реакції³⁰.

ВВ функціонують у просторі фатичної комунікації та формують дискурси, у яких ключовим стає чинник міжособистісної взаємодії, оскільки виникає комунікативна потреба мовця в соціально-психологічному контакті.

Отже, соціальний характер ВВ убачаємо в міжсуб'єктній взаємодії учасників спілкування, у якій домінує критерій відношення.

2. Аксіологічний аспект висловлень зі значенням відмови

ВВ репрезентують внутрішньоособистісний стан індивіда, який виявляється в егоскерованості його вербальних дискурсів. Воля мовця (продуцента відмови) реалізується в небажанні виконати адресовану йому дію чи прийняти нав'язувані йому інтереси, що вмотивовано психологічними механізмами самозбереження. Акт волевиявлення закріплюється в семантичних ознаках волюнтативності і небажаності, які визначають зміст відмови.

²⁹ Кьнева Н. Интегральный подход к проблеме коммуникативных неудач [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Тверь, 1999. С. 76.

³⁰ Одарчук Н. Семантика та прагматика висловлень відмови в англomовному художньому дискурсі : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ : КНЛУ, 2004. С. 18.

Поняття «небажання» пов'язане з оцінним ставленням мовця до явищ реального чи ірреального світу. Його потрактовують як оператор оптативних оцінок³¹, які об'єднують ознаки волевиявлення, інтересу й потенційності та протиставляють їх фактуальному. Поняття «небажання» належить до «семантичних примітивів», а смисли «не хочу», «не буду», «не бажаю», «не можу», на думку згаданих авторів, є сигніфікативно невизначуваними, що зумовлено нерозкладністю значущої одиниці й неможливістю представити її вичерпне визначення, не вдаючись до тавтології. Отже, значення «не хочу», «не буду», «не бажаю», «не можу» виводяться через антонімічні «хочу», «буду», «бажаю», «можу». Тому оператор «небажання» визначається як від'ємний предикативний знак інтенційної настанови мовця, що виявляє негативне ставлення індивіда до призначуваних йому ситуацій.

Оцінні висловлення – це складники прагматичного аспекту комунікації, іманентна величина, що виявляється в різних сферах мовлення. «В оцінці семантичний і прагматичний аспекти нероздільні, усі аспекти її функціонування відображають злиття семантики (власного значення мовних одиниць, зокрема, висловлення загалом) та прагматики (умов реалізації процесу комунікації)»³². Оцінка – це думка про предмет, яка виражає його характеристики з огляду на категорії цінності, а цінність – це будь-який предмет певного зацікавлення, бажання, прагнення тощо³³.

Оцінка є способом категоризації соціальної діяльності індивіда на мотиваційній стадії, відповідно акт відмови трактується як неприйняття нав'язуваних інтересів (волі, віри, суджень), як відвернення від «чужого» світобачення та психоментальних настанов, насаджуваних партнером.

У КАВ виникає конфлікт на основі різного оцінювання дійсності (комунікантами). Виокремлюють три типи оцінки, як-от: істиннісна, аксіологічна, емоційна³⁴. Істиннісна оцінка формує прототип КАВ. Вона встановлює коректність імперативу. Правомірність імперативу

³¹ Ивин А. Основания логики оценок. Москва : МГУ, 1970. 230 с.

³² Вольф Е. Функциональная семантика оценки. Москва : КомКнига, 2006. С. 203.

³³ Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах : автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2001. С. 4.

³⁴ Арутюнова Н. Типы языковых значений : Оценка. Событие. Факт. Москва : Наука, 1988. С. 109–132.

оцінює слухач через категорію модальності. Аксиологічні оцінки мовця і слухача в КАВ суперечать одна одній через відмінності у фонді знань комунікантів, є підставою для відмови і репрезентовані протиставленими один одному модусами. Емоційну оцінку можна вважати первинним вираженням однієї з вищеназваних оцінок, що передує подальшому розвитку оцінного компонента висловлення в мовленнєво-мисленнєвій діяльності комунікантів.

Категорії оцінки й емотивності перебувають в ієрархічних відношеннях. Емотивність підпорядкована категорії оцінки: через емоції, що виникають на ґрунті оцінок, реалізоване ставлення суб'єкта до дійсності. Емоційні компоненти значення здатні інтенсифікувати оцінку. Водночас оцінка не завжди передбачає емоційне забарвлення, вона може бути як емоційною, так і раціональною. Прагматичні особливості оцінки зумовлюють її зв'язок з експресивністю, що виявляється здебільшого в емоційних оцінках.

У мові розрізняють два види експресивності, як-от: 1) об'єктивна (власна), коли вживання емоційно забарвлених слів не залежить від взаємин учасників комунікативного акту (ситуація афекту); 2) суб'єктивна (спрямована) експресивність, коли висловлюється позитивне або негативне ставлення до подій або до іншого учасника комунікації.

Ці категорії належать до різних за своєю природою явищ: емоційність відображає почуття та переживання людини, а експресивність є результатом свідомої діяльності людини, спрямованої на підсилення образності мови. Зауважимо, що експресія в мові не завжди емоційна. Емоційність розглядається як психологічна сутність мовної особистості, оскільки емоційна оцінка завжди має специфічні ірраціональні, на відміну від раціональної оцінки, основи, і накладається на останню, посилює її. Емотивність – мовна категорія, оскільки емоції викликаються й передаються в мові або мовою, тобто це іманентно притаманна мові семантична властивість висловлювати системою своїх засобів емоційність як факт психіки³⁵.

У процесі реалізації своєї глобальної мети комуніканти переживають широкий спектр емоцій, які є організувальними

³⁵ Карпенко А. О некоторых способах выражения эмотивности в современном французском языке. *Функциональная семантика*. Днепропетровск : ДГУ, 1991. С. 75.

і регулювальними складниками комунікативного акту. Емоції, на думку дослідників, виконують функції детермінанта поведінки людини як мотиваційної системи³⁶. У теорії диференційних емоцій К. Изарда подано їх класифікацію. Базовими, на думку вченого, є такі емоції: інтерес, радість, подив, сум, гнів, відраза, презирство, страх, сором, збентеження, провина. А. Ортоні, Дж. Клоур, А. Коллінз, основоположники когнітивної теорії емоцій, уважають, що є три аспекти світу, на яких фокусується увага індивіда: 1) фокусування уваги на подіях (цікавлять наслідки цих подій) – задоволення / незадоволення; 2) фокусування уваги на агентах (цікавлять дії цих агентів) – схвалення / несхвалення; 3) фокусування уваги на об'єкті (цікавлять певні аспекти або приписувані їм якості) – подобається / не подобається. Ці фокуси уваги в мовному вираженні відповідають референту, на якому під час планування мовної дії (висловлення) зосереджується комунікант³⁷.

Відмова частіше пов'язана з емоціями невдоволення, але в деяких ситуаціях продуцент відмови прагне висловити так свою повагу, підкреслити пріоритетність бажань і потреб партнера, пор.: – *І нащо тобі, Науме, той ланок? – говорив жид <...> – Добрі гроші дав <...> – Годі! Сказано – не продам* (О. Кониський) і *Мазайло увів Баронову-Козину. Зачинив Мокієві двері. Тоді до Баронові: Починайте, будь ласка! Баронова-Козино захвилювалась: – Починати? Ах, Боже мій, – починати <...> Може, ви почнете? Мазайло теж захвилювався: – Ні! Ні! Я тепер не можу, ви – моя вчителька. Починайте ви!* (М. Куліш).

Одним зі способів вираження негативної оцінки є іронія. Оцінка, що міститься в іронічних висловленнях, характеризується прагматичною неоднозначністю, зумовленою певною невідповідністю між безпосереднім змістом повідомлення та його смислом, а отже, є непрямим засобом вираження відмови: [*Мати (уїдливо): Пора ж тобі коровицю здоїти, / оту молочну, турського заводу, / що ти ще за небіжчика придбала. / [Килина:] Я тії подою, що тут застала, / та наїджу три краплі молока – / хунт масла буде* (Лєся Українка); *Чи не можна, – питаю, – у вас молочка? – Е!*

³⁶ Изард К. Психология эмоций. Перев. с англ. Санкт-петербург : Питер, 2000. 464 с.

³⁷ Ортоні А., Клоур Дж., Коллінз А. Когнитивная структура эмоций. Язык и интеллект / сост. В. Петров. Москва : Прогресс, 1996. С. 351.

Молочка?! «Не видоїли бичка!» – відповідає Максимиха (Остап Вишня).

Залежно від спрямування вираження оцінки виокремлюють суб'єктно-орієнтовані й об'єктно-орієнтовані висловлення. Суб'єктно-орієнтовані висловлення передають ознаки і стани мовця, зумовлені комунікативною поведінкою адресата. Особливістю таких висловлень є те, що автор і суб'єкт мовлення та сама особа, яка експліцитно виражена в лексико-граматичній структурі висловлення: *[Заброда:] Як я ненавиджу тебе! <...> [Скидан:] Не маю і я приятні до тебе, Забродо* (О. Довженко).

Об'єктно-орієнтовані висловлення виражають характеристику, що її дає мовець якостям, властивостям, діям і вчинкам адресата. В об'єктно-орієнтованих висловленнях автор і суб'єкт мовлення є різними особами. Адресат експліцитно представлений у лексико-граматичній структурі висловлення і може бути оцінений і як особистість загалом, і за окремими параметрами: *Чи бач, погань розхристана, / Байстрия необуте! / Ти вже виросла, дівуєш, / З хлопцями гуляєш – / Постривай же, ось я тобі!* <...> (Т. Шевченко).

Залежно від аспекту позитивної / негативної оцінки розрізняють загальнопозитивні / загальнонегативні й частковопозитивні / частковонегативні висловлення. У КАВ частотнішими є вираження негативної оцінки. Аспекти негативної оцінки визначаються якостями й діями оцінюваного об'єкта, які й викликають у мовця негативно-оцінне ставлення. Аксиологічний аспект загальнооцінного судження реалізує негативну оцінку адресата загалом і поєднує набір ознак, які створюють загальну характеристику об'єкта. У разі загальної оцінки об'єкт характеризується як поганий, бридкий, вартий презирства, осуду, огиди тощо: *Я сватав її, а вона мене відкинула!* <...> *Вона мені каже: «Йди, дурню, йди! Я ще не наїлася дурних грибів, аби за тебе піти»* (О. Кобилянська). Аспект негативного частковооцінного висловлення базується на одній з ознак об'єкта (властивість, якість, учинок чи стан адресата): – *Треба прохати, щоб він [губернатор] зараз прислав козаків. – Вибачай, Соню, ти говориш дурниці* (М. Коцюбинський).

Залежно від способу репрезентації негативної оцінки виокремлюють висловлення із прямою і непрямою негативною оцінкою адресата. Прямі негативно-оцінні висловлення характеризують фізичні, моральні, емоційно-психічні, соціальні,

соціокультурні властивості та якості адресата³⁸. Використання непрямих засобів сприяє пом'якшенню категоричності негативного судження і встановленню спокійного, безконфліктного стилю спілкування. Пор.: [Вона:] *А можна подивитися? Будь ласка <...>* [Він:] *Ні, не можна. Я невірнівоваженим жінкам зброю не даю <...>* (Неда Неждана); [Кім:] *Як сумніваєшся – можемо піти і подивитися.* [Киця:] *Брр <...> Який ти похабник <...>* Я не піду (Неда Неждана) і [Руфін:] *Я б за щастя вважав, якби ти в мене оселився.* [Прісілла:] *Ми ж, таточку, давно тебе просили.* [Аецій Панса:] *Е ні, не вдався я до того зроду, щоб тут у Римі жити. Не тепер мені й зивкати* (Леся Українка).

Категорія оцінки нерозривно пов'язана з поняттями міри, ступеня, градації. Шкала оцінки має чотири зони: зона нейтрального для оцінки («0»), зона негативного («-»), зона позитивного («+») і зона норми, що входить до зони позитивного («+»). Виділення зони нейтрального для оцінки досить умовне, оскільки важко уявити існування об'єктів, що за жодних умов не підлягають оцінці. До зони нейтрального потенційно належать ті об'єкти, яким зазвичай невластиві ознаки «добре» / «погано». Однак, за О. Вольф, будь-який об'єкт можна оцінити, коли він стає функційно значущим для суб'єкта (*поганим для кінозйомки сніг*)³⁹. До зони нейтрального суб'єкт може відносити й об'єкти, для яких характерна оцінка. У мові є певні показники того, що об'єкт перебуває поза сферою оцінки мовця взагалі або в конкретній ситуації. Це мовні одиниці із семантикою байдужості, відсутності зацікавлення. Для ВВ характерною є зона негативної оцінки, зрідка трапляються інші. Пор.: – *Я з тобою, княже, – нагадав Коснятин. – Ти не в лік. Грубий еси й плотояден* (П. Загребельний); – *І од того, що ви не скажете правди, вашому чоловікові не полегшає <...> Сто чортів! Третій день ганяємося, а тут <...> Та ви знаєте, з ким маєте справу?! Петровський – політичний злочинець. – Це нас не цікавить, пане ротмістр, – мовила спокійно Ольга Петрівна* (М. Олійник); [Провожатий:] *Я йому кажу: ходім, дядюшка, у волость, – а він і*

³⁸ Крисанова Т. Висловлювання з негативною оцінкою адресата в сучасній англійській мові (комунікативно-прагматичний аспект) : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 1999. С. 6.

³⁹ Вольф Е. Функциональная семантика оценки. 2-е изд., доп. Москва : Едиториал УРСС, 2002. 280 с.

не слуха. «Йди, – каже, – коли тобі треба, я там нічого не забуду», – та й пішов собі другою дорогою убік (І. Карпенко-Карий).

Оцінна шкала двовекторна, розгортається в напрямі позитивного та негативного. Кожний напрям має ієрархічну будову: від менш інтенсивного значення оцінки до більш інтенсивного. На визначення позиції на шкалі впливають контекст, комунікативні наміри мовця та прагматичне спрямування тексту. Пор.: – *То, може б, ми знайшли квартиру? Теплу ще й з пансіоном! Довго Тарас мовчав. Не міг же він сказати, що вже самі ці стіни – благо, яким він снів не рік, не два за Касп'єм <...> Ах, якось тут перезимую, – махнув рукою байдуже* (В. Шевчук) і – *Відійди, студент! Улас зблід, голос його тремтів і ламався і – Ви порушуєте закон і конституцію. – Що? – закричав Гнат. – Геть! Я тут закон! Я – конституція* (Г. Тютюнник).

Категоричність оцінки залежить від комунікативно-прагматичних, соціокультурних та індивідуально-психологічних чинників: – *Товаришу, я вам забороняю <...> – Нічого ви мені не можете заборонити! Начхав я на ваші заборони. Ми – банда! Ми – грабіжники! Ми – вбійники!* (О. Іваненко); – *Поїдемо зі мною. На будову комунізму. – На фіга мені твій комунізм, – відказала, зареготавши. – Комунізм у Марфуші. Потрапила з Тверської прямо в Зоряне містечко. Космонавт свою законну покинув, на ній одружився. Живе, як у Бога за пазухою* (М. Братан).

Деінтенсифікація оцінки має дві основні тенденції – збільшення суб'єктивності оцінки та зменшення інтенсивності вияву оцінюваної ознаки. Інтенсифікація та деінтенсифікація мають різне (не полярне) призначення. За висхідної градації оцінки відбувається посилення оцінюваної ознаки для збільшення впливу на адресата. Деінтенсифікація виконує аналогічну функцію – здійснити оптимальний вплив на співрозмовника, допомагає досягти комунікативної мети⁴⁰.

Оцінний компонент у структурі КАВ міститься в «зоні перетину когнітивних просторів комунікантів» і когнітивних структур, що їх формують, фондів знань, тобто в суперечностях пресуппозиції [Йокояма 2005]: – *Сашечко, останься дома, – благає мене мати. – Там так страшно в куцах! – Не страшно, мамо. – Там же ями в*

⁴⁰ Михальченко М. Внутрішньотекстова градація оцінки: комунікативно-прагматичні функції : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Донецьк, 2010. С. 10–11.

озерах! – Я не полізу в яму (О. Довженко); – Купіть, порятуйте! – Ніяково в такому разі купувати: людина в біді, а ти у неї купуєш; вона зопалу продає, а ти користуєшся. Ніяково <...> не похристиянськи, та й грошей у мене катма (О. Кониський).

Оцінка (найчастіше негативна), що міститься у ВВ, спрямована на осіб, предмети, явища, визначені в попередніх (рідше – наступних) мовленнєвих актах (МА), тобто передає суб'єктивне ставлення мовця до фрагмента картини світу або вказує на сукупність ціннісних ознак референта, а також визначає відповідність його кваліфікації загальноприйнятим соціальним нормам із залученням образних елементів. Суб'єктивне (негативне) оцінне висловлення, як загальна реакція на екстралінгвістичну та комунікативну ситуацію, формує певну тональність спілкування, маркує настрої мовця, його небажання кооперативної взаємодії, вибір стратегій і тактик дисгармонійного або гармонійного діалогу, пор.: – *Ходім – почуємо, що там нового нам братчики із Січі привезли. – Цікаво дуже! Шкода, що я не буду з вами (І. Карпенко-Карий).*

Функціонально-семантична категорія оцінки може бути виражена експліцитно й імпліцитно, пор.: – *У Києві. – Якого біса? (В. Мінко); – Миритися нам треба. Усе життя як люті вороги живемо. Умиратимете – ніп причастя не дасть. – Мені плакати, а не тобі (Г. Тютюнник).* Оцінка – це не лише результат пізнання та реалізація цього результату, вона враховує і чинник адресата. Реалізуючи оцінне ставлення, мовець має бути свідомим того, що для адресата важлива не висловлена оцінка, а її інтерпретація. Тому важливо врахувати всі чинники, що забезпечують адекватне розуміння висловлення. Для відповідного сприйняття оцінки, вираженої в імплікатурі, необхідна інтерпретативна активність реципієнта, креативність для декодування імплікованої інформації, а також залучення досить широкого контексту.

У КАВ зіткнення інтенцій (переважно кооперативної в адресанта та некооперативної в адресата) виявляється через різну оцінку, отже, і ставлення комунікантів до навколишньої дійсності, один до одного, до висловлень співрозмовників.

3. Модусний аспект висловлень зі значенням відмови

У ситуації відмови модуси, як оцінні компоненти мовлення, також можуть відображати можливість, бажальність (з боку продуцента стимулу) і неможливість, небажальність (з боку

продуцента відмови). КАВ, пов'язаний з об'єктивною неможливістю виконання наказу, прохання тощо, послуговується специфічними модусами, які виформовуються на основі оцінки. Н. Арутюнова виокремила модуси, що належать до сенсорного, ментального, емотивного та волітивного (волевиявлення) типів⁴¹.

У КАВ, пов'язаному з об'єктивною неможливістю, виокремлюємо (за Н. Арутюновою) такі специфічні модуси: 1) ментальні, що виражають об'єктивну (не)можливість і пов'язані а) з оцінкою за критерієм істинності (правда / неправда, правильно / неправильно, неможливо); б) з аксіологічною оцінкою (добре / погано, зле / кепсько): – *Ідіть до полковника! – Не знаємо, де він, чорт би його душу забрав нехай. – Ідіть, доганяйте. – Мости, тату, зірвані. Плавати не вмієм* (О. Довженко); – *Коли б ваша милость, щоб мене нагородили Марусею, я б усе те сполнив, що ви тепер розказуєте. – Не можна, Василю: не будеш ти їй таким мужем і хазяїном, як хочеш, бо се не від тебе. Коли ж я знаю, що сьому не можна бути* <...> (Г. Квітка-Основ'яненко); [*Хлопчик:*] *Та я не вмію грати. Коб ви-те. [Лукаш:] Ей, хлопче, вже мое грання минулось* (Леся Українка); 2) волітивні модуси: а) бажальності і волевиявлення (з боку третьої особи: наказано, вимагають); б) необхідності (необхідно, треба) [Там само]: – *Зостаньтеся! – Ні. Дух велить мені негайно їхати* (В. Шевчук).

У ситуації відмови, що зумовлена небажанням мовця, виокремлюємо такі основні модуси: 1) ментальні: а) модуси, що пов'язані з аксіологічною оцінкою (добре/погано), (не)знання; думки (суб'єкта); б) сумніву; 2) волітивні модуси а) бажальності та волевияву (з боку продуцента відмови (не) хотіти); б) необхідності у формі заперечення ((не) треба). – *Дивися! – сяяла вона. – Зараз обмотаємо тебе – і будеш Сніжинкою! – Не хочу бути Сніжинкою, – заприндився Чудовисько. – Вона холодна. – Ну добре, – низала плечима Соня і вдруге полізла до шафи <...> – Будеш Мушкетером. – А що роблять мушкетери – труть мушок? – Вони б'ються на ипагах, стріляють з мушкетів, їздять на конях, потім з них падають! <...> Круті хлопці, одне слово, – захоплено пояснила дівчинка. – Одягай! – Я не хочу падати з коней, – знову скривився Чудовисько (Сашко Дерманський); [*Безбородько:*] *Забудьмо все минуле, Мавро. Я приїхав одружитися з тобою <...>**

⁴¹ Арутюнова Н. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. Москва : Наука, 1988. С. 109–132.

У нас же дитина в <...> [Мавра:] Не в нас – у мене. **Йди з очей** <...> [Безбородько:] Мавро, я ж приїхав одружитися з тобою. [Мавра:] **Йдь до своєї нечесної копійки, вона завжди була твоєю жінкою і любовницею** (М. Стельмах); – **Обережно, – каже він, – я допоможу вам. – Нічого, дякую, я сам** (Ю. Іздрик); [Він:] **Я можу пожертвувати вам свого плаща, щоб ви не мерзли <...> (Знімає плащ).** [Вона:] **Не треба <...>** (Неда Неждана).

В акті відмови трапляється й модус (не)обов'язковості: не повинен (погоджуватися, приймати, виконувати, відповідати тощо) і повинен (не погоджуватися, не приймати, не виконувати, не відповідати тощо), повинен (мушу, маю) відмовити. Пор: **Я не повинна відповідати на Ваше питання і Я повинна не відповідати на Ваше питання.**

Як акт конфліктного дискурсу, відмова може поєднуватися з елементами застороги, загрози, образи, трапляється відмова-заперечення / протест / незгода, відмова-риторичне питання: [Він:] **Давай покохаємось.** [Вона:] (Зітхає, пауза). **Послухай, я що, справді так погано виглядаю?** [Він:] **Погано? Чому погано? Навпаки <...>** [Вона:] **Я виглядаю так, ніби мені можна так запросто сказати просто на вулиці <...>** [Він:] **На даху. Ми на даху.** [Вона:] **Тим більше <...>** [Він:] **А, тобі не подобається місце? По-моєму, оригінально <...>** [Вона:] **Ні, місце чудове <...> Просто так не можна. Ми навіть не знайомі <...>** [Він:] **Я пробував познайомитися, ти сама не захотіла! Я можу представитися <...>** [Вона:] **Не треба <...> Ти що, не розумієш, що це образливо?** [Він:] **Що ж образливого в тому, що ти мені подобаєшся?** [Вона:] **Просто, є такі наївні чоловіки, які вважають, що всі проблеми у жінок від того, що з ними не кохаються <...> Чи погано кохаються <...>** (Неда Неждана); [Вона:] **А як він тут опинився?** [Він:] **А чого ви мене все питаєте? Я що, довідкове бюро по трупах?** (Неда Неждана); [Оленка. (Подає на стіл хліб, молоко):] **Хочеш борщу?** [Кравцов:] **Хто ж вечеря борщ?** (О. Коломієць).

ВВ часто супроводжується аргументацією, емоційною реакцією, вступними модальними фразами сенсорного типу, невідповідністю між пропозицією і модальністю в межах одного висловлення, тому в КАВ можуть відобразитися два модуси: – **Ну, добре <...> – якось несміло каже Шапочка й широко, по-дитячому розплющує очі. – Коли вам це тяжко, я згоджуюсь і так <...> – Ні, ні, я не хочу! Це буде не те. Я мушу спочатку покінчити з тим. Я так не можу <...> Простіть, Галю, все це дурниці!** (В. Винниченко) –

відсутність бажання та неможливість; – *Убей комаров! – Це не в моїх силах, зайко. Кусаються, до речі, не комарі, а комарихи* (М. Братан) – неможливість і відсутність необхідності.

У КАВ домінують модуси ментальні та волітивні. Модуси сенсорні й емотивні слугують для підсилення властивостей ментальних та волітивних модусів. Додаткові модуси можуть впливати на характер та ефективність комунікації.

Емотивні додаткові модуси в КАВ виконують емоційно-експресивну функцію та формують суб'єктивну модальність. Засобами вираження емотивності слугують вигуки, дейктичні вказівні елементи, а також прислівники емоційного стану: – *Пане, <...> все буду пасти, але купіть мені сопілку, бо без сопілки я не можу бути пастухом. – Го-го-го-! Чого захотів! Сопілки? Я на сопілки грошей не маю. Йди собі та й по вербах шукай сопілки* (УНК); – *Я до тебе по допомогу. – О, ні! З мене досить* (І. Роздобудько); – *Я кажу, щоб ти не виходила зовсім заміж. – Не виходить зовсім? – сумно усміхнулась вона. – Не можу, Льку, їй-богу, не можу. Дитина росте, треба батька <...> Та й самій <...> Ну, хіба ж се добре, що я бігаю до тебе, що він мене б'є раз у раз <...> Ні, рішила, так і буде. А тобі ж хіба що?* (В. Винниченко).

Прагматичне значення модусів полягає у прогнозуванні «тональності» висловлень. Додаткові модуси реалізують суб'єктивну модальність через метатекстові коментарі, аргументацію (мотивацію), яка часто супроводжує коментарі: – *Поведи ти! – Я тебе поведу! А з Мікою хто буде? Костя понуро зиркає в мій бік і мовчить* (В. Винниченко).

Модуси, виражені дієсловом *бути*, слугують яскравим прикладом двомодальності, оскільки в акті відмови це дієслово не закріплене за тим чи тим модусом, пор.: *Я не буду = Я не хочу і Я не буду = Я не можу*. Подальший комунікативно-прагматичний контекст, конситуація, психологічний стан чи соціальний статус комунікантів уможлиблює ідентифікацію тієї чи тієї модальності: *Я би й сам зробив тобі дитину. Зробити? <...> Але ні, не буду тобі дитину робити. Як ти її вчити говорити будеш? Мене якийсь шляк трафить, а дитину заберуть в інтернат. Буде сирота. Не треба* (М. Матіос); *Вона [відьма], розкачавши тісто, брала вареницю, плювала в неї і там враз сир з'являвся. В обід прийшли до неї гості чарівниця пироги на стіл поставила. Покликала і наймита, але той тихенько каже: – Я цих пирогів їсти не буду, бо бачив з*

чого ви їх ліпили (Ю. Винничук); – *На! Укокош!* – кивнув на Яворницького. – *Ціле військо він наше образив <...> – Цілься! Цілься йому просто в кишки!* – під'юджує натовп. – *Натискуй! Плі! Ноги підкошуються хлоп'яті, в очах темніє. Вислизнув із руки наган, упав на землю. – Не буду! – Чого? – Не буду <...> і тільки!* (О. Гончар).

Роль перелічених модусів у висловленні, що містить акт відмови, можна визначити як вираження основної причини відмови – небажальність, неможливість (для волітивних і ментальних модусів – вони можуть як об'єктивувати акт відмови, так і суб'єктивувати його), спосіб сприйняття ситуації (для сенсорних модусів) і вид емоційної реакції, що супроводжує МАВ (для емотивних модусів).

Модальність можливості, необхідності, бажальності, належності пов'язана із семантикою спонукання. У ВВ спонукання виявляється через бажання мовця обмежити діапазон можливих дій продуцента стимулу.

Модальність бажальності логічно переплітається з модальністю необхідності. Водночас необхідність є об'єктивною причиною спонукання, а бажальність – суб'єктивною. У ВВ бажальність превалює над необхідністю. Модальність необхідності у площині оптативного, на думку Л. Горн, трансформується у значення самозобов'язання здійснити свій намір, що у ВВ виявляється в інтенсифікації семи волевиявлення⁴².

Що значення необхідного і бажаного є причиною спонукання, то значення належного і можливого слугують передумовою функціонування спонукальності. За реалізації модальності належності чужа воля сприймається адресатом як примус, тобто необхідність виконання дії зумовлена зовнішніми чинниками, а адресат стає або безпосереднім, або опосередкованим об'єктом спонукання⁴³. Модальність належності можлива за умови дистанційної чи статусної залежності адресата від адресанта. З боку продуцента відмови модальність належного може бути актуалізованою за умови його вищого статусу. Інакше він може

⁴² Horn L. Remarks on Negation-Raising. *Syntaks & Semantiks*. New York ; San Francisco, 1978. Vol. 9. P. 194.

⁴³ Блиншова Г. Взаимодействие вербальных и невербальных факторов при реализации побуждения в современном немецком языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Москва, 1994. С. 18.

лише сподіватися на реалізацію своєї волі. Модальність сподівання – варіант модальності бажальності⁴⁴.

Модальність можливості розуміють як допустимість розв'язання завдань у конкретній спонукальній ситуації. У ситуації відмови модальність можливості актуалізується репрезентуванням редактованих умов реалізації відмови⁴⁵: 1) суб'єктів мовлення (мовця ініціальної репліки – продуцента запиту дії, який водночас є і суб'єктом вихідного спонукування – продуцентом запиту; мовця респонсивної репліки – продуцента акту відмови, який водночас є і суб'єктом респонсивного волевиявлення, адресатом вихідного спонукування – продуцентом відмови); 2) адресата дії, який є і мовцем ініціальної репліки (суб'єкт, що йому адресована ілокуція відмови, але не адресат-виконавець), і гіпотетичним адресатом; 3) об'єкт каузації, яким є дія, приписувана продуцентів відмови продуцентом стимулу, небажана для продуцента відмови; 4) канал взаємодії, яким є простір потенційного, або «відкрита пропозиція», що полягає в гіпотетичності об'єкта відмови в момент мовлення і в зацікавленості продуцента відмови в перетворенні оптативної пропозиції на реальність; 5) наявність імперативної ситуації, яка задається спонукальністю стимулу й опозитивної реакції, змодельованих на взірць *зроби :: не буду*; 6) спонукальний індекс, що виражений наявністю волонтеративної семантики висловлень стимулу і відмови; 7) вектор різноскерованості інтересів мовців; 8) статусні відношення комунікантів.

Отже, волонтеративна семантика ВВ поєднує модальність необхідності, належності, можливості, бажальності. ВВ зараховуємо до необлігаторних асиметричних спонувань. Диференційною для змісту відмови є сема «бажальності». На поняттєвому рівні вона репрезентована від'ємним предикативним знаком оператора оптативних оцінок і функціонує у значенні небажання продуцента відмови виконувати адресований йому запит.

ВИСНОВКИ

ВВ функціонують у просторі фатичної комунікації. Вони виформовують дискурси, у яких домінує чинник міжособистісної

⁴⁴ Там само. С. 9.

⁴⁵ Одарчук Н. Семантика та прагматика висловлень відмови в англомовному художньому дискурсі : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ : КНЛУ, 2004. С. 27.

взаємодії, оскільки в повсякденні мовці відчують комунікативну потребу в соціально-психологічному контакті. Дискурси відмови марковані негативним внутрішньовольовим станом продуцента відмови як показником інтенційного стану самосвідомості на недопуск реалізації наміру продуцента стимулу.

У КАВ виникає конфлікт на ґрунті різного оцінювання дійсності комунікантами. Істиннісна оцінка формує прототип КАВ. Аксиологічні оцінки мовців (продуцента стимулу і продуцента відмови) є суперечливими через відмінності у фонді їхніх знань і слугують підставою для відмови. Такі оцінки репрезентовані протиставленими один одному модусами. Емоційна оцінка є первинним вираженням однієї з названих оцінок, передуює подальшому розвиткові оцінного компонента висловлення в мовленнєво-мисленнєвій діяльності комунікантів. У КАВ домінують ментальні та волітивні модуси. Сенсорні й емотивні модуси слугують для підсилення властивостей ментальних та волітивних.

ВВ є необлігаторними асиметричними спонуканнями. Волонтактивна семантика ВВ поєднує модальність необхідності, належності, можливості, бажаності. Сема «бажаності», що є диференційною для змісту відмови, репрезентована від'ємним предикативним знаком оператора опативних оцінок і функціонує у значенні небажання продуцента відмови виконувати адресований йому запит.

АНОТАЦІЯ

У статті сформульовано теоретичні аспекти вивчення висловлення з ілокутивною силою відмови в контексті мовленнєвої діяльності людини на матеріалі українськомовного художнього діалогічного дискурсу. Аналіз наукової літератури з окресленої проблематики дав можливість стверджувати, що виникнення та функціонування ВВ зумовлене потребою соціально-психологічного контакту, під час якого врегульовуються міжособистісні взаємини, марковані комунікативним пріоритетом продуцента відмови. Воля мовця (продуцента відмови) реалізується в небажанні виконати адресовану йому дію чи прийняти нав'язувані йому інтереси, що вмотивовано психологічними механізмами самозбереження. Намір відмовити породжується мотивом недоцільності, а його міра, як вираження внутрішньоособистісного стану самосвідомості мовця, є рушієм оформлення відмови в конфліктний / неконфліктний тип реакції.

Реакція відмови – це своєрідний конфлікт оцінок, який залежить від суперечностей в індивідуальних, соціумних і національно-культурних фондах знань. ВВ марковані негативною оцінкою, залежно від способу репрезентації якої виокремлюємо висловлення із прямою і непрямую негативною оцінкою адресата. Суб'єктивне (негативне) оцінне висловлення як загальна реакція на екстралінгвістичну та комунікативну ситуацію формує певну тональність спілкування, маркує настрій мовця, його небажання кооперативної взаємодії, вибір стратегій і тактик дисгармонійного або гармонійного діалогу. У ВВ оцінка може бути виражена експліцитно й імпліцитно.

Оцінка є підґрунтям, на якому виформовуються специфічні модуси КАВ. У КАВ, пов'язаному з об'єктивною неможливістю, виокремлюємо ментальні модуси, які виражають об'єктивну (не)можливість і пов'язані з оцінкою за критерієм істинності (правда / неправда, правильно / неправильно, неможливо) і з аксіологічною оцінкою (добре / погано, зле / кепсько); волітивні модуси бажаності й волевиявлення та модус необхідності (необхідно, треба). У ситуації відмови, що зумовлена небажанням, виокремлюємо ментальні модуси, що пов'язані з аксіологічною оцінкою (добре / погано), (не)знання; думки (суб'єкта); сумніву; та волітивні модуси бажаності й волевияву (з боку продуцента відмови (не) хотіти); необхідності у формі заперечення ((не) треба).

Література

1. Аристов С., Сусов И. Коммуникативно-когнитивная лингвистика и разговорный дискурс. URL: <http://homepages.tversu.ru/~ips/Aristov.htm>.
2. Арутюнова Н. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. Москва : Наука, 1988.341 с.
3. Бацевич Ф. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія. Львів : ПАІС, 2010. 336 с.
4. Блинушова Г. Взаимодействие вербальных и невербальных факторов при реализации побуждения в современном немецком языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Москва, 1994. 24 с.
5. Винокур Т. К характеристике говорящего: интенция и реакция. *Язык и личность* : сборник статей. Москва : Наука. 1989. С. 11–23.
6. Войцехівська Н. Категорія згоди в українському літературному діалогічному дискурсі (на матеріалі художньої

літератури ХХ – початку ХХІ століть) : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2009. 20 с.

7. Вольф Е. Функциональная семантика оценки. Москва : Ком. книга, 2006. 280 с.

8. Вольф Е. Функциональная семантика оценки. 2-е изд., доп. Москва : Едиториал УРСС, 2002. 280 с.

9. Дементьев В. Непрямая коммуникация и ее жанры. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2000. 248 с.

10. Ивин А. Основания логики оценок. Москва : МГУ, 1970. 230 с.

11. Изард К. Психология эмоций. Перев. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 464 с.

12. Йокояма О. Когнитивная модель дискурса и русский порядок слов. Москва : Языки славянской культуры, 2005. 424 с.

13. Карпенко А. О некоторых способах выражения эмотивности в современном французском языке. *Функциональная семантика*. Днепропетровск : ДГУ, 1991. С. 75.

14. Киселёва Л. Вопросы теории речевого воздействия. Москва : Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. 160 с.

15. Кон И. Социологическая психология. Воронеж : МОДЭК, 1999. 560 с.

16. Короткова Л. Семантико-когнітивний та функціональний аспекти текстових аномалій у сучасній англомовній художній прозі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ, 2001. 20 с.

17. Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах : автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2001. 32 с.

18. Крисанова Т. Висловлювання з негативною оцінкою адресата в сучасній англійській мові (комунікативно-прагматичний аспект) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ, 1999. 20 с.

19. Кубрякова Е. Номинативный аспект речевой деятельности. Москва : Наука, 1986. 158 с.

20. Кулешова Л. Функціонально-семантична категорія модальності істинності в російській мові (на матеріалі науково-гуманітарного дискурсу) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02. Київ, 2003. 20 с.

21. Кънева Н. Интегральный подход к проблеме коммуникативных неудач : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Тверь, 1999. 19 с.

22. Лассан Э. Дискурс власти и инакомыслия в СССР : когнитивно-риторический анализ. Вильнюс : Изд-во Вильнюс. ун-та, 1995. 232 с.

23. Леонтьев А. Слово в речевой деятельности. Москва : Наука, 1965. 246 с.

24. Лисенко М. Место стратегий извинения в гармонизации межличностных отношений (на материале английского языка) : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Санкт-Петербург, 1999. 16 с.

25. Михальченко М. Внутрішньотекстова градація оцінки: комунікативно-прагматичні функції : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Донецьк, 2010. 20 с.

26. Одарчук Н. Семантика та прагматика висловлень відмови в англomовному художньому дискурсі : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ : КНЛУ, 2004. 20 с.

27. Ортони А., Клоур Дж., Коллинз А. Когнитивная структура эмоций. *Язык и интеллект* / сост. В. Петров. Москва : Прогресс, 1996. С. 314–384.

28. Парыгин Б. Социальная психология : Проблемы методологии, истории и теории. Санкт-Петербург : СПбГУП, 1999. 592 с.

29. Романов А. Вербальный конфликт в диалогической «игре». *Человек играющий / Homo Ludens: Язык, личность, социум*. Москва ; Тверь, 1999. С. 12–25.

30. Сухих С., Зеленская В. Прагмалингвистическое моделирование коммуникативного процесса. Краснодар : Кубанск. гос. ун-т, 1998. 159 с.

31. Урсул А. Природа информации: философский очерк. Гос. акад. культуры и искусств ; Науч.-образоват. центр «Информационное общество» ; Рос. гос. торгово-эконом. ун-т ; Центр исслед. глоб. процессов и устойчивого развития. 2-е изд. Челябинск, 2010. 231 с.

32. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. Санкт-Петербург : Ювента, 1999. 318 с.

33. Чхетиани Т. Лингвистические аспекты фатической метакоммуникации : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Киев, 1987. 24 с.

34. Шевченко О. Средства косвенного выражения побуждения в современном английском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Киев, 1985. 24 с.

35.Шелингер Т. Нетрадиционно выделяемые коммуникативные единицы современного английского языка : автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Ленинград, 1986. 22 с.

36.Яковлева Г. Речеорганизующая функция директивных реплик в диалоге (на материале франц. и рус. яз.) : дис. ... канд. филол. наук: 10.02.05. Тверь, 1994. 187 с.

37.Якобсон Р. Лингвистика и поэтика. *Структурализм: «за» и «против»*. Москва : Прогресс, 1975. С. 350–377.

38.Bach K. Speech Acts and Pragmatics. *Blackwell Guide to the Philosophy of Language*. 2003. URL: <http://userwww.sfsu.edu/kbach/Spch.Prag.htm>.

39.Horn L. Remarks on Negation-Raising. *Syntaks & Semantiks*. New York ; San Francisco, 1978. Vol. 9. P. 129–220.

40.Joos M. The Five Clocks. *International Journal of American Linguistics*. 1962. Part 5. Vol. 28. № 2. P. 133–149.

41.Leech G. Principles of Pragmatics. London, New York : Longman, 1983. 250 p.

42.Levinson S. Pragmatics. Cambridge : Cambridge University Press, 1983. 420 p.

43.Malinowski B. Phatic communion. *Communication in face-to-face interaction*. Harmondsworth, 1972. P. 146–152.

44.Sager S. Sprache und Beziehung, Linguistisch Untersuchungen zum Zusammenhaug von sprachlichen Kommunikation und zwischenmenschlicher Bexiehung. Tübingen : Niemeyer, 1981. 488 S.

Information about the authors:

Maksymiuk Oksana Vasylivna,

Ph. D. of Philology,

Associate Professor at the Department of Modern Ukrainian Language

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

2, Kotsyubynskoho str., Chernivtsi, 58000, Ukraine

Maksymiuk Natalia Vasylivna,

Ph. D. of Philology,

Assistant Professor at the Department of Management, International

Economy and Tourism

Chernivtsi Institute of Trade and Economics

of Kyiv National University of Trade and Economics

1, Tsentralna square, Chernivtsi, 58000, Ukraine